

ژورنال علمی باستان‌شناسی ایران

PAZHOSH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
P. ISSN: 2345-5725 & E. ISSN: 2345-5500
Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>
Vol. 12, No. 34, Autumn 2022

Disambiguation and Analysis on the Formation Process, Light and End of Azargashnasab Temple

Zarei, A.¹, Moradi, E.²

<https://dx.doi.org/10.22084/NB.2021.23664.2303>

Received: 2021/02/06; Accepted: 2021/07/28

Type of Article: **Research**

Pp: 191-214

Abstract

Azargashnasab Fire Temple is one of the great buildings of the Sassanid period, which was built on the basis of historical sources and archaeological research by Khosrow I of the Sassanids in Shiz or today's Takht-e-Soleiman. There have been many debates by historians and archaeologists about the original location, formation process, time of use, and especially the causes of its extinction or destruction. The present article seeks to answer the ambiguities about the causes of extinction or destruction of this fire temple based on the study of historical texts and re-reading the report of archaeological excavations in the area. Some mention the reason for the extinction of the fire temple as the lack of worshipers and some mention the expansion of the villages around the fire temple around the fourth century AH and the narrowing of the area over the fire temple. In this research, descriptive -analytical method has been used. The results of the research show that the fire temple was extinguished and finally destroyed not due to the lack of worshipers or the expansion of the surrounding village, but probably due to the formation of a new village or town around the end of the fourth or early fifth century AH. In fact, the authors believe that from the time of the occupation of this area by the the Muslims until the construction of the Abaqa Khan summer palace, there were two villages or settlements in this area. One of these villages was Zoroastrians who lived in this area from the first century AH to the end of the fourth century AH at the same time as the fire temple, and other village was probably Muslim-Seljuk Turks- who after the destruction of the fire temple and from the fifth century to around the end of the seventh century AH, they were present in this area and the fire temple was probably destroyed and extinguished by the inhabitants of the recent Seljuk village forever.

Keywords: Azargashnasab Fire Temple, Formation, Life, Deterioration, Sassanid.

1. Associate Professor, Department of Archeology, Faculty of Art, University of Birjand, Birjand, Iran.

2. Assistant Professor, Department of archaeology, Ilam Branch, Islamic Azad university, Ilam, Iran (Corresponding Author).

Email: Moradi@ilam-iau.ac.ir

Citations: Zarei, A. & Moradi, E., 2022, "Disambiguation and Analysis on the Formation Process, Light and End of Azargashnasab Temple". *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 12(34): 191-214. doi: 10.22084/nb.2021.23664.2303

Homepage of this Article: https://nbsh.basu.ac.ir/article_4939.html?lang=en

PAZHOSH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran
Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the *Creative Commons*.

Introduction

Azargoshnasab Fire Temple is located forty-two kilometers northeast of the city of Takab in the province of West Azerbaijan next to a beautiful lake on top of the hills called Takht-e-Soleiman. This first temple has long been considered by historians and archaeologists due to its nature and beautiful landscape, as well as its remarkable collection of buildings. In a way, most Muslim historians and geographers, as well as Roman historians, have written about it based on the information they have, some of which are true and some of which are exaggerated and even false. In recent centuries, many orientalisists have visited this collection. They have also made some interpretations based on their perceptions and interpretations of ancient sources and texts. One of the very incorrect interpretations was the attribution of the Parthian city “Fraspeh” to this collection (Schmidt, 1997: 183, 184). The ambiguities surrounding this collection led to excavations in 1959 by “Fon Drausten” and since 1960. Later by “Nauman” and his colleague and later by Iranian delegations including “Ebrahim Heydari” from 1372AH. And “Yousef Moradi” since 2001, it should be done there later and many of the issues and ambiguities that existed about it should be resolved. However, there are still new issues and ambiguities about the function or chronology of some buildings, including the Azargashnasab Fire Temple. This fire temple has been more important than other large fire temples due to its belonging to Kings and armies (Sarfaraz and Firoozmandi, 1373: 32-38 and Piguluskaya, 1363: 170 and 383). In this fire temple, like two other large fire temples, the fire of Bahram was worshiped (Moradi, 2009: 163). The fire of Bahram was considered the most important and scared fire (Boyce, 1375: 327 and Gaiman, 1385: 116-129). This fire always had to burn with bright flames in any situation (Boyce, 1381: 156). According to some historians and geographers such as “Abu Delf “ and “Masoudi” Azargoshnasab fire temple was burning until about the middle of the fourth century AH and from this date on the fate of this fire temple and the reasons for its extinction or destruction is unknown. The purpose of this study is to investigate, analyze and answer the existing ambiguities about this fire temple.

Identified Traces

According to historical sources, apparently the fire temple of Azargoshnasab was first located in another area called Ganzkeh or Shiz, which was a city belonging to the Parthian period, and then in the Sassanid period by Khosrow Anoshirvan was moved to a new Shiz in Takht-e-Soleiman. Archaeological

reports also show that this fire temple was built by Khosrow Anoshirvan. The region in the early Islamic period with peace and the payment of money on the condition of the freedom of Zoroastrians to perform religious ceremonies and not to destroy the fire temples. Historical texts show that this fire temple was still standing in the Islamic period until about the middle of the fourth century AH. These sources are silent from the middle of the fourth century AH to the middle of the seventh century AH and have no reference to this area and the fire temple. According to archeological reports, from the time of the occupation of this area by the Muslims until the construction of the Abaqa Khan summer palace in the seventh century AH, there was a village between the fortifications wall and the fire temple building. According to the historian's reference to this fire temple until the middle of the fourth century AH, the excavators believe that this fire temple existed until about the middle of the fourth century AH, and was maintained and protected by the residents of the village. The fire temple has been narrowed and this fire temple has gradually lost its importance and has become extinct. Although the excavators of this area consider the main cause of the fire extinguishment to be the expansion of the existing village, but the mentioned diggers do not explain why and for what reason the village that was located around this fire temple and protected this fire temple until about the 4th century AH. At this time, it decided to expand the village within the sanctuary and gradually shut it down.

Conclusion

According to the authors of this article, the buildings that were built after the fourth century AH in the area of the holy place and on its ruins are not in the continuation of the village from the first to the fourth century AH and are probably a new village or town because based on historical texts and report of the excavations, inhabitants of the original village were apparently Zoroastrians who were stationed between the wall and the building of the fire temple to protect themselves and the fire temple and to hold religious ceremonies, while more attention and research in the published reports of buildings dating to the Seljuk period, ie built after the destruction and abandonment of the fire temples because the walls and architectural remains of these buildings on the ruins of the fire temple and even in some cases have used the remaining wall from the previous period as auxiliary wall in new constructions. Therefore, from the authors' point of view; from the time of occupation of this area by Muslims until the construction of Abaqa Khan summer palace, two villages, one of which

were Zoroastrians, lived in this area at the same time as the fire temple and from the first century AH to the end of the fourth or early fifth century AH. Another was probably the Muslims-the Seljuk Turks- who were present in the area from the 5th century AH after the destruction of the fire temple, and the fire temple was probably extinguished forever by the inhabitants of the recent Seljuk village.

ابهام‌زدایی و تحلیلی بر روند شکل‌گیری، فروغ و فرجام آتشکده آذرگشنسب

علی زارعی^۱، ابراهیم مرادی^{II}

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/NB.2021.23664.2303>

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۱/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۵/۰۶

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۲۱۴-۱۹۱

چکیده

آتشکده آذرگشنسب یکی از بناهای بزرگ دوره ساسانی است که براساس منابع تاریخی و پژوهش‌های باستان‌شناختی توسط «خسرو اول» ساسانی در شیز یا تخت سلیمان امروزی ساخته شده است. درمورد مکان اولیه، روند شکل‌گیری، زمان استفاده و به‌خصوص علل خاموشی و یا نابودی آن بحث‌های بسیاری از طرف مورخان و باستان‌شناسان مطرح شده است. پژوهش حاضر در پی پاسخ به ابهامات موجود در مورد علل خاموشی یا تخریب این آتشکده براساس مطالعه متون تاریخی و بازخوانی گزارش‌های کاوش‌های باستان‌شناختی محوطه مذکور است. برخی علت خاموشی آتشکده را فقدان نیایشگران و برخی نیز گسترش دهکده‌ای در اطراف آتشکده در حدود قرن چهارم هجری قمری و تنگ شدن عرصه بر آتشکده ذکر می‌کنند. در این پژوهش از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده است. نتیجه تحقیق نشان می‌دهد که آتشکده مذکور نه به دلیل فقدان نیایشگران و نه به دلیل گسترش دهکده اطراف آن، بلکه احتمالاً به علت شکل‌گیری یک روستا یا شهرک جدید در حدود اواخر قرن چهارم و یا اوایل قرن پنجم هجری قمری خاموش و در نهایت تخریب گشته است. در واقع نگارندگان بر این عقیده هستند که از زمان تصرف این منطقه توسط مسلمانان تا زمان احداث کاخ بیلاقی آباقاخان دو دهکده یا لایه استقرار در این محوطه وجود داشته است. یکی از این دهکده‌ها زرتشتیانی بوده‌اند که هم‌زمان با فعالیت آتشکده و از قرن اول تا حدود پایان قرن چهارم هجری قمری در این منطقه ساکن بوده‌اند و دهکده دیگر احتمالاً مسلمانانی-ترکان سلجوقی- بوده‌اند که بعد از ویرانی آتشکده و از قرن پنجم تا حدود اواخر قرن هفتم هجری قمری در این محوطه حضور داشته‌اند و آتشکده احتمالاً توسط ساکنان دهکده اخیر سلجوقی برای همیشه تخریب و به خاموشی گراییده است.

کلیدواژگان: آتشکده آذرگشنسب، شکل‌گیری، حیات، زوال، ساسانیان.

I. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.

II. استادیار گروه باستان‌شناسی، واحد ایلام، دانشگاه آزاد اسلامی، ایلام، ایران (نویسنده مسئول).

Email: Moradi@ilam-iau.ac.ir

ارجاع به مقاله: زارعی، علی؛ و مرادی، ابراهیم، ۱۴۰۱، «ابهام‌زدایی و تحلیلی بر روند شکل‌گیری، فروغ و فرجام آتشکده آذرگشنسب». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۳۴(۳): ۲۱۴-۱۹۱. doi: 10.22084/nb.2021.23664.2303

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:

https://nbsh.basui.ac.ir/article_4939.html?lang=fa

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

آتشکده آذرگشنسب در ۴۲ کیلومتری شمال شرقی شهر تکاب در استان آذربایجان غربی، در کنار دریاچه‌ای زیبا و بالای تپه‌ای موسوم به «تخت سلیمان» ساخته شده است (تصویر ۱). این آتشکده به خاطر طبیعت و چشم‌انداز زیبا و هم‌چنین مجموعه بناهای در خور توجه آن از دیرباز مورد عنایت مورخان و باستان‌شناسان قرار داشته است؛ به نحوی که اکثر مورخان و جغرافی‌نویسان مسلمان و هم‌چنین تاریخ‌نویسان رومی با توجه به اطلاعاتی که در اختیار داشته‌اند، مطالبی درمورد آن نوشته‌اند که بعضی از این نوشته‌ها درست و بعضی دیگر مبالغه‌آمیز و حتی نادرست است. در سده‌های اخیر نیز شرق‌شناسان زیادی از این مجموعه بازدید کرده‌اند. آن‌ها نیز با توجه به برداشت و تفسیر خود از منابع و متون کهن، اقدام به تفسیرهایی درمورد آن نموده‌اند. یکی از تفسیرهای بسیار نادرست انتساب شهر پارتی «فراسپه» به این مجموعه بود (اشمیت، ۱۳۷۶: ۱۸۴ و ۱۸۳؛ Pop, 1946: 64-66; Wilber, 1936: 389-410 Jackson, 1909: 130-137; Pop, 1937: 75-76). ابهاماتی که درمورد این مجموعه وجود داشت، باعث گردید کاوش‌هایی در سال ۱۹۵۹ م. توسط «فون دراوستن» و از سال ۱۹۶۰ م. به بعد توسط «ناومن» و همکارانش و بعدها توسط هیأت‌های ایرانی، از جمله «ابراهیم حیدری» از سال ۱۳۷۲ ه.ش. و «یوسف مرادی» از سال ۱۳۸۰ ه.ش. به بعد در آنجا صورت پذیرد و بسیاری از مسایل و ابهاماتی که درمورد آن وجود داشت، مرتفع گردد. با این وجود، هنوز مسائل و ابهامات جدیدی درمورد کارکرد و یا گاهنگاری بعضی از بناها از جمله آتشکده آذرگشنسب وجود دارد. این آتشکده به مانند دو آتشکده بزرگ دیگر ساسانی به نام‌های آذر فرنبغ و آذر برزین مهر از اهمیت خاصی در دوره ساسانیان برخوردار بوده است (کارنامه اردشیر پاپکان، ۱۳۶۹: ۳۲؛ نامه تنسر به گشنسب، ۱۳۵۴: ۱۲۲). این آتشکده به خاطر تعلق آن به شاهان و لشکریان از اهمیت بیشتری نسبت به دیگر آتشکده‌های بزرگ برخوردار بوده است (سرفراز و فیروزمندی، ۱۳۷۳: ۴۲-۳۸؛ پیگولوسکایا، ۱۳۶۳: ۳۸۳ و ۱۷۰). در این آتشکده همانند دو آتشکده بزرگ دیگر، «آتش بهرام» نیایش می‌شد (مرادی، ۱۳۸۸: ۱۶۳). آتش بهرام مهم‌ترین و مقدس‌ترین آتش محسوب می‌شد (بویس، ۱۳۷۵: ۳۲۷؛ گیمن، ۱۳۸۵: ۱۲۹-۱۱۶). این آتش همواره و در هر شرایطی می‌بایستی با شعله‌های درخشان می‌سوخت (بویس، ۱۳۸۱: ۱۵۶). بنابر نظر بعضی از مورخان و جغرافی‌نویسان مانند «ابودلف» (فوق قرن ۴ ه.ق.) و «مسعودی» (فوق ۳۴۶ ه.ق.) آتشکده آذرگشنسب تا حدود اواسط قرن ۴ ه.ق. فروزان بوده است و از این تاریخ به بعد درمورد سرنوشت این آتشکده و علل خاموشی یا ویرانی آن اطلاعی در دست نیست. هدف تحقیق حاضر بررسی، تحلیل و پاسخ به ابهامات موجود در مورد این آتشکده می‌باشد.

پرسش‌ها و فرضیات پژوهش: ۱. مکان اولیه آتشکده آذرگشنسب در کجا قرار داشته و چگونه در مکان فعلی شکل گرفته است؟ ۲. آتشکده مذکور تا چه زمانی در دوران اسلامی فعال بوده و به چه علت خاموش و یا تخریب شده است؟
روش پژوهش: در این پژوهش از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده است.

► تصویر ۱. نمایی کلی از محوطه تاریخی تخت سلیمان (<https://rasekhoon.net/article/show/1433270>).

Fig 1. A general view of the Takht-e Soleyman historical site (<https://rasekhoon.net/article/show/1433270>).

مبنای کار بر تحلیل متون تاریخی در قرون اولیه اسلامی و هم‌چنین دقت نظر بیشتر در بازخوانی گزارش‌های باستان‌شناسی حاصل از کاوش‌های صورت‌گرفته استوار است. حاصل کار پژوهش، مقایسه و تحلیلی بین متون تاریخی قرون اولیه اسلامی و گزارش‌های باستان‌شناسی برای رفع ابهامات موجود در این زمینه است. هم‌چنین در این پژوهش از نظر اندیشمندانی مانند «مینورسکی» در مورد مکان اولیه این آتشکده و چگونگی انتقال آن به محل جدید در تخت سلیمان بهره گرفته شده است.

آتشکده آذرگشنسب در متون تاریخی قرون اولیه اسلامی

در بین مورخین و جغرافی‌دانان مسلمان «ابن خردادبه» در قرن ۳ ه.ق. اولین کسی است که از «شیز» یاد کرده و آن را محل آتشکده آذرگشنسب می‌داند که در نزد زردشتیان از اهمیت بالایی برخوردار بوده است؛ به نحوی که اگر یکی از پادشاهان ساسانی به قدرت می‌رسید از مدائن با پای پیاده به زیارت آن آتشکده می‌رفت (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۱۲۰). هم‌چنین «ابن فقیه» (فو ۲۹۰ ه.ق.) گزارش می‌دهد که آذرگشنسب، «آتش کیخسرو» است. این آتش در آذربایجان بوده ولی «انوشیروان» آن را به شیز انتقال داده است (ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۷۶).

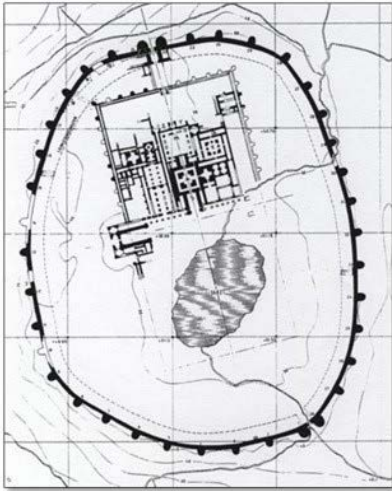
ظاهراً «ابودلف» به سال ۳۳۱ ه.ق. اولین کسی است که «شیز» را از نزدیک دیده و ضمن بررسی موقعیت آن و معادن موجود در مناطق اطراف آن، به توصیف این شهر پرداخته است؛ توصیف وی از این شهر بسیار با اهمیت است و مدارک بسیار ارزشمندی در ارتباط با موقعیت آن و کارایی بناهای موجود در آن در اختیار می‌گذارد. وی می‌نویسد: «دیوار این شهر، دریاچه‌ای را احاطه نموده است که وسط آن به ته نمی‌رسد. از این دریاچه، هفت نهر جاری است که هر یک به آسیابی می‌ریزد؛ سپس از زیر دیوار بیرون می‌رود. در شیز آتشکده مهمی وجود دارد که آتش زردشتیان از آن به سوی شرق و غرب فروزان است. بر بالای گنبد این آتشکده، هلالی از نقره نصب

شده که طلسم آن به شمار می‌رود و جمعی از امرا و فاتحین خواستند آن را برچینند، اما کوشش آن‌ها به جایی نرسید. از شگفتی‌های این خانه آن‌که کانون آن از ۷۰۰ سال پیش فروزان است و خاکستر در آن وجود ندارد و شعله آن هیچ‌گاه خاموش نمی‌گردد. این شهر را «هرمز» پسر «خسرو شیرویه بن بهرام» با سنگ و آهک بنا نموده است. در نزدیکی آن ایوان‌های بلند و ساختمان‌های بزرگ و شگفت‌انگیز وجود دارد. هرگاه دشمنی به این شهر روی می‌آورد و منجنیق خود را بر دیوار آن نصب می‌کند سنگ آن به دریاچه‌ای که در پیش‌گفتیم می‌افتد و چنان‌چه منجنیق او حتی به اندازه یک ذراع منحرف شود سنگ به آن سوی دیوار پرتاب می‌شود» (ابودلف، ۱۳۴۲: ۴۱-۳۹).

«مسعودی» (فوسال ۳۴۶ ه.ق.) که هم‌زمان با ابودلف می‌زیسته، اطلاعات دیگری در اختیار می‌گذارد: «در آنجا (شیز آذربایجان) تاکنون آثار شگفت‌انگیز از بنا و تصویر با رنگ‌های جالب از صورت افلاک و نجوم و جهان از خشکی و دریا و آبادی و معدن و ویرانه و گیاه و حیوان و عجایب دیگر به جاست و هم در آنجا آتشکده‌ای هست که به نزد همه مردم ایران محترم است و آن را «آذرخش» گویند که «آذر» به فارسی به معنای «آتش» است و «خش» به معنی «نیکوست» و چون یکی از شاهان ایران به سلطنت می‌رسید به احترام این آتشکده به زیارت آن می‌رفت و نذرها می‌کرد و از ولایت‌ها چون ماهات و قلمرو آذربایجان هدیه و مال بدانجا می‌بردند» (مسعودی، ۱۳۸۱: ۸۹). «بلعمی» (فوسال ۳۵۲ ه.ق.) نیز بر احترام این آتشکده در نزد شاهان ساسانی تأکید کرده است (بلعمی، ۱۳۷۸: ۱۸۶). شاهان ساسانی در اوقاتی که مملکت اضطرابی داشت به زیارت آتشکده مذکور می‌رفتند و با کمال جود و جوانمردی زر و مال و زمین و بنده بر آن وقف می‌کردند (کریستین‌سن، ۱۳۷۴: ۹۲ و ۹۱؛ ۱۳۳۲: ۱۹۰). «یاقوت حموی» (فوسال ۶۲۳ ه.ق.) شیز را محل زرتشت، پیامبر اهل مجوس می‌داند. وی حاکم آن ناحیه را در زمان «متوکل عباسی» شخصی به نام «حمدون بن اسماعیل الندیم» ذکر می‌کند که این شخص توسط متوکل منصوب و توسط وی نیز عزل شده است (یاقوت حموی، ۱۹۵۷: ۳۸۳). یاقوت اطلاعات دیگری از شیز بیان می‌کند که همگی برگرفته از آثار «ابن خردادبه»، «ابودلف» و «مسعودی» می‌باشد؛ وی هم چنین اشاره می‌نماید: «مردم مراغه و نواحی اطراف آن محل شیز را کزنا می‌نامند» (همان: ۳۸۴). دیگر مورخان اسلامی یا در این زمینه سکوت کرده‌اند و یا نوشته‌های آن‌ها مانند قزوینی (فوسال ۶۷۴ ه.ق.) برگرفته از آثار پیشینیان است (قزوینی، ۱۳۷۳: ۹-۴۶۸) و مطلب جدیدی ارائه نمی‌دهند.

موقعیت آتشکده آذرگشنسب در مجموعه تخت سلیمان

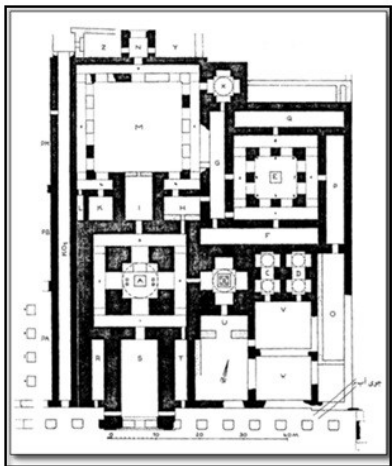
منابع تاریخی تأیید می‌کنند که آتشکده آذرگشنسب در اواخر دوره ساسانی، به‌ویژه در زمان «خسرو اول» (۵۷۹-۵۷۱ م.) و «خسرو دوم» (۶۲۸-۵۹۰ م.) یکی از بااهمیت‌ترین و مهم‌ترین آتشکده‌های ایران بوده که همواره به عنوان زیارتگاه مدنظر پادشاهان ساسانی قرار داشته است و کاوش‌های باستان‌شناسی این نقل‌قول‌های تاریخی را تا حد زیادی تأیید می‌کند (هوف، ۱۳۶۸: ۳)؛ درواقع، یکی از علل اصلی شکل‌گیری

▲ نقشه ۱. تخت‌سلیمان در دوره ساسانی (Naumann, 1976: 21)
Map 1. Takht-e Soleyman in the Sassanid period (Naumann, 1976: 21).

مجموعه تخت سلیمان، آتشکده بزرگ آذرگشنسب بوده است؛ بنابراین طبیعی است که این بنای عظیم به عنوان بنای اصلی در مرکز مجموعه بناهای تخت سلیمان و در کانون توجه قرار داشته و سایر بناها، حول این بنای عظیم ساخته شوند. نگاهی به نقشه‌های مجموعه تخت سلیمان نشانگر این مسأله می‌باشد.

نقشه‌های موجود نشان می‌دهد، مجموعه بناهای ساسانی در تخت سلیمان به دو قسمت، شامل استحکامات خارجی و بناهای داخلی تقسیم می‌شوند (نقشه ۱). استحکامات خارجی شامل حصار عظیم به طول ۱۱۲۰ متر و به عرض حدود ۳/۸۰ متر و ۳۸ برج و با دو دروازه، یکی در قسمت شمال و دیگری در قسمت جنوب شرقی و به شکل یک بیضی نامتناسب بر دور مجموعه بناها و دریاچه کشیده شده است. این حصار از لاشه سنگ و ساروج ساخته شده است. دروازه شمالی، دروازه اصلی بوده است؛ زیرا در محوری که از مرکز آتشکده و از وسط دریاچه می‌گذرد، قرار دارد. مجموعه بناهای داخلی بدون تبعیت از حصار بیضی شکل از دو فضای مربع شکل تشکیل شده است. این دو فضا در امتداد هم یک فضای مستطیل شکل بزرگ را در جهت شمالی-جنوبی به وجود آورده‌اند. دریاچه در مرکز مربع جنوبی و بناهای دوره ساسانی در مرکز مربع شمالی قرار دارند. این بناها شامل بناهای مذهبی، مانند آتشکده آذرگشنسب و بناهای وابسته و بناهای غیرمذهبی، مانند کاخ‌ها و تأسیسات عمومی هستند. این بناها نیز با توجه به نوشته‌های «رودلف ناومن» به دو قسمت تقسیم می‌شوند که به وسیله راهروی تاق دار شمالی-جنوبی KO1 از هم مجزا می‌شوند. بناهایی که در ضلع شرقی این راهرو قرار دارند، با نام آتشکده آذرگشنسب یا آتشکده بزرگ مغ‌ها با اتاق‌های A تا Z مشخص شده‌اند (نقشه ۲). بناهایی که در ضلع غربی راهرو قرار دارند به عنوان آتشکده غربی و بناهای مذهبی درباری و عمومی، تعبیر و تفسیر شده‌اند و شامل یک تالار ستون دار با اتاق‌های pA تا pZ هستند (ناومن، ۱۳۸۲: ۵۲-۳۹؛ هوف، ۱۳۶۸: ۳).

▲ نقشه ۲. بناهای آتشکده آذرگشنسب (ناومن، ۱۳۸۲: ۵۳).
Map 2. Azargoshnasb Atashkadeh (Fire Temple) Buildings (Nauman, 2012: 53).

بررسی چگونگی شکل‌گیری آتشکده آذرگشنسب در تخت سلیمان

قدیمی‌ترین لایه استقرار شناخته شده در تخت سلیمان، مربوط به دوره هخامنشی است (هوف، ۱۳۶۸: ۲؛ ناومن، ۱۳۸۲: ۳۵) و از دوره اشکانی در این محوطه به غیر از سفال‌های پراکنده که همراه با آثار دوره ساسانی به دست آمده، آثار دیگری گزارش نشده است (ناومن، ۱۳۸۲: ۷۵). براساس کاوش‌های انجام شده توسط هیأت آلمانی، قبل از ایجاد باروی سنگی و مجموعه بناهای مذهبی، یک حصارخشتی و مجموعه بناهای خشتی دیگری در داخل حصار و در زیرمجموعه بناهای آتشکده وجود داشته است. هیأت آلمانی اعتقاد دارد که این حصار خشتی قبل از حصار سنگی ایجاد شده و در نقشه‌ای (نقشه ۱) که از تخت سلیمان ارائه داده‌اند، این حصار خشتی را به صورت خط چین در تمام محدوده داخلی حصار سنگی ترسیم کرده‌اند. هیأت مذکور، مجموعه دیوار و بناهای خشتی را به زمان سلطنت «پیروز اول» (۴۸۴-۴۵۷ م.) تاریخ‌گذاری کرده است (همانجا). این درحالی است که براساس نوشته‌های ابودلف این شهر توسط «هرمز» پسر «خسرو شیرویه بن بهرام» ساخته شده است

(ابودلف، ۱۳۴۲: ۴۱)؛ اما با مطالعه در فهرست نام شاهان ساسانی متوجه می‌شویم که چنین شاه یا شخصی در این فهرست وجود ندارد؛ بنابراین نظر باستان‌شناسان که براساس مواد باستان‌شناختی صورت گرفته است، صحیح می‌باشد. این هیأت هم‌چنین مجموعه آتشکده و بناهای جدیدتر را به دوره خسرو اول ۵۳۱-۵۷۹ م. و پس از آن، تاریخ‌گذاری کرده است (ناومن، ۱۳۸۲: ۷۵)؛ البته بعضی از مورخان، مانند «ابن فقیه» و «مسعودی» به انتقال - و نه ساخت - این آتشکده از مکان دیگری به تخت سلیمان توسط «انوشیروان» یا همان «خسرو اول» اشاره دارند (مسعودی، ۱۳۸۲: ۶۰۴؛ مینورسکی، ۱۳۷۸: ۱۹، 100: 1964؛ Minorsky, 1964: 100 و ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۷۶)؛ بنابراین آتشکده آذرگشنسب ظاهراً قبل از حکومت خسرو اول وجود داشته، ولی در مکان دیگری قرار داشته است و همان‌طور که مورخان مسلمان اشاره کرده‌اند توسط انوشیروان یا همان خسرو اول به تخت سلیمان منتقل شده است و نظر باستان‌شناسان در مورد ساخت این بنا در زمان خسرو اول می‌تواند تا حدودی تأییدی بر اشاره مورخان باشد.

بررسی مکان اولیه آتشکده آذرگشنسب

در مورد وجود آتشکده در تخت سلیمان قبل از حکومت خسرو اول، چه در یافته‌های حاصل از کاوش‌های باستان‌شناسی و چه در متون تاریخی هیچ اطلاعی در دست نیست. اما مکان اولیه آتشکده در کجا قرار داشته است؟

«مسعودی» در مروج الذهب می‌نویسد، انوشیروان آتش را از «شیز» و «ولران» به «البرکه»^۲ انتقال داد (مسعودی، ۱۳۸۲: ۶۰۴؛ مینورسکی، ۱۳۷۸: ۱۹؛ Minorsky, 1964: 100)؛ هم‌چنین «ابن فقیه» گزارش می‌دهد که آذرگشنسب، آتش کیخسرو است. این آتش در آذربایجان بوده ولی انوشیروان آن را به شیز انتقال داده است (ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۷۶).^۳ منابع یونانی نیز از وجود آتشکده بزرگ در محل «کنزکه» یا همان «کزنا» در آذربایجان یاد می‌کنند (Minorsky, 1964: 90-91). یاقوت حموی نیز اشاره می‌کند که «مردم مراغه و نواحی اطراف آن محل، شیز را کزنا می‌نامند»، (یاقوت حموی، ۱۹۵۷: ۳۸۴). آن‌چه که باعث اختلاف در بین نوشته‌های یاقوت نسبت به پیشینیان می‌شود، این است که وی بنا به گفته مردم مراغه محل شیز را با «کزنا» یکی می‌داند و منابع یونانی نیز از وجود آتشکده بزرگ در محل «کنزکه» یا همان کزنا در آذربایجان یاد می‌کنند. در صورتی که کنزکه یک شهر پارتی و شیز تخت سلیمان یک شهر ساسانی است. به نظر «مینورسکی» که در تعلیقاتش بر سفرنامه ابودلف ذکر کرده است، توصیف منابع یونانی از آتشکده بزرگ کنزکه (کزنا) که آتشکده معروفی در آن قرار داشته، شهری است که در یک دشت قرار دارد و از آنجا که دریاچه ارومیه معمولاً شیز (چیچست) خوانده می‌شد؛ بنابراین شهر «شیز» یا «کنزکه» می‌بایستی در نزدیکی دریاچه ارومیه قرار گرفته باشد؛ از این‌رو، وی احتمال می‌دهد که دشت لیلان^۴ واقع در ۱۴ کیلومتری زاویه جنوب شرقی دریاچه ارومیه می‌بایستی محل شهر «کنزکه» و شیز اصلی باشد و تخت سلیمان که در ۱۴۰ کیلومتری زاویه جنوب شرقی دریاچه ارومیه و در منطقه‌ای کوهستانی قرار گرفته،

نمی‌تواند کنزکه پارتی باشد (ابودلف، ۱۳۴۲: ۹۸؛ مینورسکی، ۱۳۷۸: ۳۷-۳۱). از این‌رو، وی دوگانگی بین گنزکه و شیز اصلی با شیز جدید و تخت سلیمان را براساس متون قدیمی ایرانی چنین حل می‌نماید که «مسعودی» در مروج‌الذهب می‌نویسد، انوشیروان آتش را از «شیز» و «ولران» به «البرکه» انتقال داد؛ یعنی به محل تازه‌ای که با دریاچه تخت سلیمان کنونی تطبیق می‌نماید. سپس این مکان جدید در گفتگوهای عمومی می‌بایستی نام اصلی شیز را به خود گرفته باشد (ابودلف، ۱۳۴۲: ۹۸)؛ به عبارت دیگر، نام شیز پس از انتقال آتشکده به مکان جدید نیز اطلاق شده است و «ولران» که در نوشته «مسعودی» همراه با شیز ذکر شده بنا به گفته مینورسکی، همان گنزکه یا شیز اصلی و دشت لیلان امروزی می‌باشد. ابودلف نیز به شهر «الران» که احتمالاً همان ولران مسعودی باشد، اشاره می‌کند که در چهار فرسخی شیز یا تخت سلیمان قرار داشته است (همان: ۴۲)؛ اما این انتقال در چه زمانی صورت گرفته است؟

ابن فقیه به آتشکده‌ای به نام آذرگشنسب در دهکده فردجان در روستای فراهان اشاره می‌کند که از آتشکده‌های مهم ساسانیان بوده و در دوره مزدک با آتشکده شیز در آمیخته، ولی پس از کشته شدن مزدک به جای خود، یعنی دهکده فردجان بازگشته است (ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۷۷). از آنجا که براساس نظر باستان‌شناسان مجموعه آتشکده آذرگشنسب در زمان خسرو اول شکل گرفته است و منابع تاریخی نیز بر انتقال آتشکده توسط خسرو اول از مکان دیگری به تخت سلیمان اشاره دارند. احتمالاً در همین زمان، یعنی بعد از کشته شدن مزدک توسط خسرو انوشیروان یا اندکی پس از آن، تصمیم به انتقال آتشکده آذرگشنسب از کنزکه پارتی یا شیز اصلی به شیز جدید یا تخت سلیمان گرفته شده است.

فرجام آتشکده آذرگشنسب براساس متون تاریخی قرون اولیه اسلامی

از جمله وقایع تاریخی مرتبط با تخت سلیمان، باید به محاصره و نابودی آن در سال ۶۲۴-۶۲۷ م. توسط «هراکلیوس» اشاره نمود (ناومن، ۱۳۸۲: ۷۵؛ کریستین‌سن، ۱۳۳۲: ۴۶۹). پس از آن، این آتشکده دوباره بازسازی و مرمت گردید و هم‌چنان مورد احترام ساسانیان بود (ناومن، ۱۳۸۲: ۷۶). منابع اسلامی گزارش می‌دهند که آذربایجان در زمان عمر (۲۳-۱۳ ه.ق.) و توسط «حذیقه بن یمان» با صلح با مرزبان آن ناحیه، که در اردبیل قرار داشت، تصرف شده است. از شرایط صلح بین حذیقه و مرزبان آذربایجان این بوده است که مرزبان باید ۸۰۰ هزار درهم بپردازد به شرط آن‌که حذیقه کسی را نکشد یا به اسیری نگیرد و آتشکده‌ای ویران نسازد و مخصوصاً اهل شیز را از رقص و پایکوبی در روزهای عید و انجام مراسم باز ندارد (بلاذری، ۱۳۴۶: ۱۶۳). از نوشته‌های بلاذری کاملاً استنباط می‌شود که در شیز و آتشکده آن تا مدت‌ها بعد از تصرف آن توسط مسلمانان هم‌چنان مراسم و آیین زرتشتی اجرا می‌شده است. «طبری» (فو ۳۱۰ ه.ق.) و «ابن اثیر» نیز به این مسأله اشاره می‌کنند که آذربایجان به شیوه آشتی‌جویانه به دست مسلمانان افتاده است (طبری، ۱۳۷۵: جلد پنجم: ۲۰۹۲، ۱۹۸۱، ۱۹۸۰؛ ابن‌اثیر، ۱۳۷۴: ۱۵۳۲). مسأله‌ای که در ارتباط با

آتشکده آذرگشنسب وجود دارد، این است که آتشکده مذکور تا چه زمانی بعد از دوره ساسانیان مورد احترام بوده است و در چه زمانی کارایی خود را از دست داده است. براساس منابع تاریخی نیز این آتشکده تا مدتی در دوران اسلامی به کار خود ادامه داده ولی بعد از مدتی و به دلایلی نامعلوم آتش آن برای همیشه به خاموشی گراییده است. نوشته‌های مورخان اسلامی گرچه توضیح روشنی در این ارتباط ارائه نمی‌دهند، ولی قابل استنباط است که تا مدت‌ها بعد از تصرف این منطقه توسط مسلمانان، آئین و مراسم زرتشتی هم‌چنان در تخت سلیمان برقرار بوده است؛ زیرا منطقه آذربایجان و تخت سلیمان همان طور که بلاذری، طبری و ابن‌اثیر بیان می‌کنند به شیوه آشتی‌جویانه به دست مسلمانان افتاده است و از شرایط صلح نیز، آزادی مردم در رقص و پایکوبی در روزهای عید و انجام دیگر مراسم مذهبی بوده است. از نوشته‌های ابودلف (۳۳۱ ه.ق.) چنین بر می‌آید که آتشکده در زمان بازدید او هنوز روشن بوده است و این امر را از شگفتی‌های آن بنا می‌داند که از ۷۰۰ سال پیش فروزان بوده و آتش آن هیچ‌گاه خاموش نبوده است؛ وی هم‌چنین از هلالی از جنس نقره که بر بالای گنبد آتشکده نصب بوده و به کوشش امرا و فاتحین برای برداشتن آن هلال نقره‌ای اشاره می‌کند. منظور ابودلف از امرا و فاتحین نمی‌تواند امرا و فاتحین صدر اسلام باشد؛ زیرا همان‌طور که در بالا اشاره شد تخت سلیمان به شیوه آشتی‌جویانه به دست مسلمانان فتح شده است و اشاره ابودلف به کوشش امرا و فاتحین برای برداشتن هلال نقره‌ای آتشکده، احتمالاً به زمان بازدید وی از آتشکده یا زمانی نزدیک به آن اشاره دارد. گرچه ابودلف هیچ اشاره‌ای به تخریب این بنا ندارد، ولی نوشته‌های او نیز با نظر کاوشگران محوطه مبنی بر خاموشی تدریجی آتشکده به علت فقدان پرستشگران در تعارض است؛ لذا اشاره ابودلف به بی‌حرمتی و تعرض به مهم‌ترین و مقدس‌ترین آتشکده ساسانیان نشان از در تنگنا قرارگرفتن و سخت‌گیری علیه زرتشتیان در این دوره و احتمال تخریب آن در دوره‌های بعد دارد. «اشپولر» ذکر می‌کند در آذربایجان با وجود این‌که هنوز از آتشکده معروف قدیمی در شیز تا سال ۳۳۱ ه.ق. (زمان ابودلف) نگه‌داری می‌شد، با این‌وصف این آتشکده دیگر مرکزیت مذهبی برای مردم نداشت (اشپولر، ۱۳۷۷: ۳۴۶). مسعودی که احتمالاً اندک زمانی بعد از ابودلف از تخت سلیمان عبور کرده هم به وجود آبادی و هم ویرانه در شیز اشاره می‌کند. از نوشته‌های وی چنین استنباط می‌شود که آتشکده در زمان وی هم‌چنان پابرجا بوده است؛ زیرا گرچه وی به وجود ویرانه‌هایی در منطقه شیز اشاره می‌کند، ولی هم‌زمان به وجود آبادانی و شکوه آتشکده و احترام آن نزد همه مردم ایران نیز اشاره می‌کند. در صورتی‌که اگر آتشکده ویران بود نیازی به اشاره آبادانی‌های منطقه، تصاویر زیبای داخل بناها و احترام آن نزد مردم ایران نداشت. «چوکسی» نیز ضمن اشاره به ممانعت مسلمانان در تعمیر و نگه‌داری آتشکده‌ها توسط زرتشتی‌ها، اعتقاد دارد که آتشکده تخت سلیمان تا سده ۴ ه.ق. دایر بوده و علت تعطیل شدن آن احتمالاً فقدان پرستشگران برای نگه‌داری از آن بوده است؛ زیرا در منابع اسلامی یا حتی زرتشتی، گزارشی مبنی بر این‌که آن شعله به دست مسلمانان خاموش شده باشد، وجود ندارد (چوکسی، ۱۳۸۱: ۱۲۳). گفته‌های

چوکسی مینی بر فقدان پرستشگران نمی‌تواند صحیح باشد؛ زیرا همان‌طور که در بالا اشاره شد، بعد از انحلال حکومت ساسانی شهرکی در اطراف معبد شکل گرفته است و با توجه به قرارداد صلحی که بین مسلمانان و زرتشتی‌ها وجود داشته است احتمالاً ساکنان این شهرک همان زرتشتی‌های دوره ساسانی بوده‌اند که هم برای حفاظت از معبد و هم برای حفاظت از خود، حفاصل دیوار استحکامات و معبد را برای سکونت انتخاب نموده بودند. در مورد عدم خاموشی آتشکده توسط مسلمانان نیز بایستی به نوشته‌های ابودلف استناد نمود؛ زیرا ابودلف به صورت واضح از کوشش امرا و فاتحین برای برداشتن هلال نقره‌ای بالای گنبد آتشکده اشاره می‌کند و بدیهی است برای کسانی که توانایی تعرض به بالای گنبد یک بنای مقدس داشته‌اند ویران کردن و یا حداقل خاموش کردن آتش آن امری ساده‌تر بوده است. علاوه بر مطالب فوق، در بعضی از منابع تاریخی به ویرانی بعضی از آتشکده‌ها توسط مسلمانان اشاره شده است. در این ارتباط می‌توان به نوشته‌های ابن فقیه اشاره نمود؛ وی به آتشکده‌ای به نام آذرگشنسب در دهکده فردجان [فردوقان] در روستای فراهان اشاره می‌کند که از آتشکده‌های مهم ساسانیان بوده و در دوره مزدک با آتشکده شیز درآمیخته، ولی پس از کشته شدن مزدک به جای خود، یعنی دهکده فردجان بازگشته است. این آتشکده در سال ۲۸۲ ه.ق. توسط «برون ترکی» امیر قم با منجنیق بستن بر باروی آن ویران گردیده و آتشدان آن را به قم انتقال داده‌اند (ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۷۷). منجنیق بستن بر باروی این آتشکده محلی، نشان از شدت عمل مسلمانان در مقابل زرتشتیان دارد. احتمالاً آتشکده آذرگشنسب شیز نیز تا این زمان یا مدت کوتاهی پس از آن به فعالیت خود ادامه داده و با موج سخت‌گیری علیه زرتشتیان، همانند دیگر آتشکده‌های زرتشتیان کم‌کم به کار آن پایان داده شده است. منابع تاریخی از اواسط قرن ۴ ه.ق. به بعد هیچ‌گونه اطلاعات جدیدی در مورد این آتشکده ارائه نمی‌دهند.

فرجام آتشکده آذرگشنسب براساس نظر کاوشگران محوطه

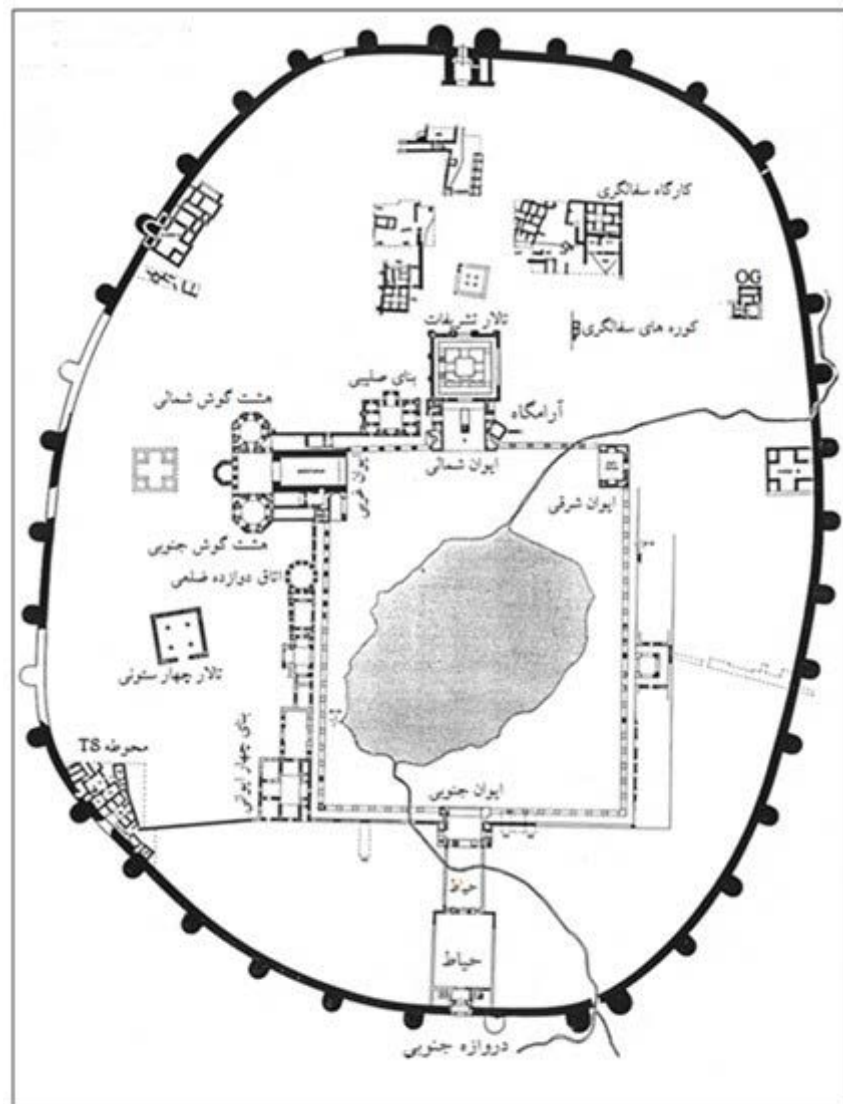
هیأت آلمانی^۵ که این محوطه را مورد کاوش قرار داده است، معتقد است در دوره ساسانی در بیرون حصار مدور و روی اراضی شیب‌دار شمال و غرب تپه‌ای که آتشکده روی آن بنا شده، محدوده مسکونی معبد قرار داشته است. این محدوده در دوره ساسانی به صورت شهری کوچک با خانه‌ها و واحدهای مسکونی مترکم بوده است. شهری که ساکنان آن از یک سو به کشاورزی و از سوی دیگر با فعالیت در زیارتگاه و آمد و رفت زائران زندگی خود را تأمین می‌کردند (هوف، ۱۳۶۸: ۹). خرده سفال‌های اراضی مسکونی این محوطه حاکی از این است که محل پس از استیلای اعراب بلافاصله ترک شده است. خرده سفال‌ها همگی ساسانی هستند و از سفال‌های اسلامی چیزی به دست نیامده است. در عوض در داخل حصار مدور معبد، مقدار سفال‌های به دست آمده متعلق به قرون اولیه اسلامی و دوره‌های بعد افزایش پیدا کرده است، درحالی‌که سفال‌های ساسانی در این قسمت به کلی نادر بوده است. بر همین اساس، هیأت کاوش مذکور معتقد است که ساکنین این شهر کوچک پس

از انحلال حکومت ساسانی به داخل حصار محافظ زیارتگاه نقل مکان نموده‌اند (همان: ۱۰ و ۹). از نظر هیأت مذکور، ساکنان جدید محدوده بین آتشکده و حصار استحکامات را برای سکونت برگزیدند و در این دوره به نظر نمی‌رسد که بناهای با اهمیتی به وجود آمده باشد، ولی سفال‌های متعلق به دوره خلفای عباسی و آل بویه که در کاوش به دست آمده اجازه شناسایی یک اسکان متناوب را می‌دهد (ناومن، ۱۳۸۲: ۸۰ و ۷۹). سفال‌های به دست آمده نشان می‌دهند که در محل تولید شده‌اند و از سفال وارداتی خبری نیست. عدم وجود ظروف مینایی الوان به‌ویژه نشانه‌ای است که کم‌اهمیتی محل را در آن زمان مورد تأیید قرار می‌دهد (همان: ۸۰). از نظر هیأت مذکور جایگاه مقدس - در گذر از دوره ساسانی به اسلامی - اهمیتی را به آرامی از دست داده است و نشانی از انهدام آن با توسل به زور دیده نمی‌شود و می‌توان پذیرفت که وسایل مربوط به آتشکده به شکل اصولی تخلیه و دور شده؛ زیرا تعداد یافته‌های کوچک دوره ساسانی به نسبت کم است (ناومن، ۱۳۸۲: ۷۹). به نظر این هیأت، منطقه آتشکده نهایتاً در قرن ۴ ه.ق. با خانه‌های مسکونی و واحدهای صنعتی - مسکونی به قدری تراکم پیدا کرده که دیگر امکانی برای پایدار ماندن «نیایشگاه آتش» به جا نمانده است. این محل سپس به شهر کوچک و با اهمیتی تبدیل شده که متون تاریخی از آن به عنوان «شیز» یاد می‌کنند و با توجه به آثار باقی‌مانده از سفال‌ها و خانه‌های مسکونی، دوره با سعادت برای رفاه مردم عادی و کشاورز این منطقه در دوره سلجوقی بوده است (هوف، ۱۳۶۸: ۱۰ و ۹). هم‌چنین از نظر هیأت مذکور پس از به حکومت رسیدن سلجوقیان مهاجرت شدید ترکان به این سرزمین قابل ثبت است که تا زمان رانده شدن سکنه از محل و ساختن کاخ شکار به دستور آباخان در روی ویرانه‌های آتشکده ادامه داشته است (ناومن، ۱۳۸۲: ۸۲)؛ بنابراین از نظر هیأت آلمانی، شهری که هم‌زمان با حکومت سلجوقیان روی ویرانه‌های آتشکده شکل گرفته در تداوم دهکده‌ای بوده است که در قرون اولیه اسلامی در حدفاصل دیوار استحکامات و بنای آتشکده ساخته شده است و علت خاموشی آتشکده تراکم خانه‌ها و واحدهای مسکونی و صنعتی و گسترش دهکده مذکور بوده است، اما این هیأت توضیح نمی‌دهد کسانی که تا قرن ۴ ه.ق. در اطراف آتشکده زندگی می‌کردند و از آن محافظت می‌کردند به چه دلیلی بنای آتشکده را مورد تعرض قرار دادند و واحدهای مسکونی و صنعتی خود را روی ویرانه‌های آتشکده‌ای بنا کردند که تا پیش از آن برایشان قابل احترام بود.

به نظر نگارندگان، تراکم خانه‌ها مسکونی و واحدهای صنعتی نمی‌تواند دلیل مناسبی برای خاموشی آتشکده در حدود قرن ۴ ه.ق. باشد؛ زیرا گزارش‌های منتشر شده از کاوش‌ها، نشان می‌دهد که دهکده مذکور ظاهراً دهکده متراکمی نبوده و واحدهای مسکونی و صنعتی آن در سطح محوطه به صورت پراکنده‌ای ساخته شده‌اند و همان‌طور که خود هیأت نیز ذکر کرده است دهکده مذکور در حدفاصل دیوار استحکامات و بنای معبد - و نه بر روی آن - ساخته شده است. علاوه بر آن، براساس نقشه‌های (نقشه ۱ و ۳) ارائه شده توسط هیأت کاوش، سطح محوطه به اندازه کافی دارای فضای باز و خالی از بنا برای گسترش روستا بوده که نیازی به

تنگ کردن عرصه بر آتشکده و یا ساختن بنا بر روی آن نبوده است. هم‌چنین این مسأله تا حدی منکر حضور زرتشتیان در اطراف آتشکده می‌شود؛ به عبارت دیگر، اگر تا اواسط قرن ۴ ه.ق. زرتشتی‌ها در اطراف آتشکده حضور داشته‌اند که براساس منابع موجود نیز چنین بوده است هیچ دلیلی وجود ندارد که آن‌ها بخواهند با ایجاد واحدهای مسکونی و صنعتی عرصه را بر بزرگ‌ترین و مقدس‌ترین معبد خود تنگ کنند و اگر زرتشتی‌ها در منطقه حضور نداشته و تنها مسلمانان و یا هر گروه دیگری در منطقه حضور داشته‌اند بازهم هیچ دلیلی برای تعرض تدریجی به بنای آتشکده بدون پرستشگری وجود نداشته است.

گرچه از بناهای این دوره هیچ نقشه مستقلی ارائه نشده است، ولی دقت و کنکاش بیشتر در بازخوانی گزارش‌های کاوش‌ها نشان می‌دهد بناهای جدیدی که بعد

► نقشه ۳. کاخ ایلخانی تخت سلیمان و بعضی از بناهای دهکده دوره سلجوقی (هوف، ۱۳۶۸: ۸).
Map 3. Ilkhanid Takht-e Soleyman palace and some village buildings of the Seljuk period (Hoff, 2007, 8).

از خاموشی آتشکده و هم‌زمان با حکومت سلجوقیان روی ویرانه‌های تخت سلیمان شکل گرفته، نه تنها در تداوم دهکده قبلی نیست، بلکه شهرکی است که بعد از ویرانی آتشکده و ویرانی دهکده قبلی ساخته شده است؛ زیرا دهکده قبلی در کنار و مجاورت معبد ساخته شده بود، ولی شهرک جدید^۷، روی خرابه‌های آتشکده ساخته شده است. هم‌چنین اگر بپذیریم که شهرک جدید در تداوم دهکده قبلی بوده است و تنها آتشکده در این دوره اهمیت خود را از دست داده است باز هم هیچ دلیلی برای ویرانی آتشکده و بناهای وابسته به آن وجود نداشته است؛ زیرا ساکنان شهرک جدید، می‌توانستند از همان بناهای مستحکم آتشکده و بناهای وابسته به آن با تغییراتی برای رفع نیازهایشان استفاده نمایند. عدم استفاده از بناهای مستحکم دوره ساسانی وقتی بیشتر نمود پیدا می‌کند که گزارش کاوش‌ها نشان می‌دهد، بناهای این شهرک جدید با یک نوعی معماری ساده و کم‌اهمیت ساخته شده است (ناومن، ۱۳۸۲: ۷۹)؛ عدم استفاده از پی مناسب برای ساخت دیوارها، نامرتب بودن و کوچک بودن دیوارها و بناها، استفاده از مصالح مخروب دوره ساسانی، بی‌سلیقگی در ساخت دیوارها و کف بناها، از جمله ویژگی‌های معماری این دوره بوده است. سادگی و ناچیز بودن معماری این دوره به حدی بوده که حتی هیأت کاوش، نه تنها در جهت حفظ و مرمت آن‌ها تلاشی صورت نداده، بلکه بیشتر آثار باقی‌مانده از آن را به خاطر دستیابی به معماری دوره ساسانی کاملاً جمع نموده و دور ریخته است (سرفراز، ۱۳۴۷: ۱۰۹ و ۱۰۸).

ساکنان این شهرک، سرانجام در پی تصمیم ایلیخان آباقاخان در حدود پایان قرن ۷ ه.ق. برای ایجاد کاخی بیلاقی در تخت سلیمان، ظاهراً مجبور شده‌اند خانه‌های خود را ترک کنند (هوف، ۱۳۶۸: ۱۰). معماران دوره ایلیخانی در ساخت کاخ جدید از بقایای آثار معماری و نقشه بناهای دوره ساسانی حداکثر استفاده را نموده و سعی در مرمت و استفاده از بناهای دوره ساسانی، ولی با کارکرد جدید داشته‌اند. جالب‌توجه است که طرح اصلی آتشکده برای تأسیسات کاخ شکار بیش از حد دارای اعتبار بوده است و در واقع می‌توان گفت که تأسیسات کلی جایگاه مقدس در تأسیسات کاخ منعکس است (ناومن، ۱۳۸۲: ۸۳). معماران کاخ «آباقاخان» سعی در استفاده حداکثری از نقشه و نقشه بناهای دوره ساسانی داشته‌اند، به نحوی که ایوان غربی کاخ خود را درست روی بنای ایوان خسرو قرار داده‌اند (نقشه ۳ و تصویر ۲) و آن را با همان نقشه و نقشه و با استفاده از باقی‌مانده دیوارهای آن به اجرا در آورده‌اند.

هم‌چنین ایوان شمالی و تالار تشریفات آباقاخان، با اندکی تغییر درست روی دیوارهای بنای آتشکده و ایوان جنوبی آن ساخته و به شدت تحت تأثیر نقشه و نقشه آتشکده قرار داشته‌اند (نقشه ۳ و تصویر ۳).

استفاده بیش از حد از نقشه، نقشه و باقی‌مانده دیوارهای بناهای ساسانی نشان می‌دهد که اگر این بناها در دوره آباقاخان سر پا بودند بدون شک مورد مرمت و استفاده مجدد قرار می‌گرفتند. هم‌چنین نمی‌توان ادعا نمود که آتشکده آزرگنسب به مرور زمان و به تدریج از حدود قرن ۴ ه.ق. تا دوره ایلیخانی تا این حد

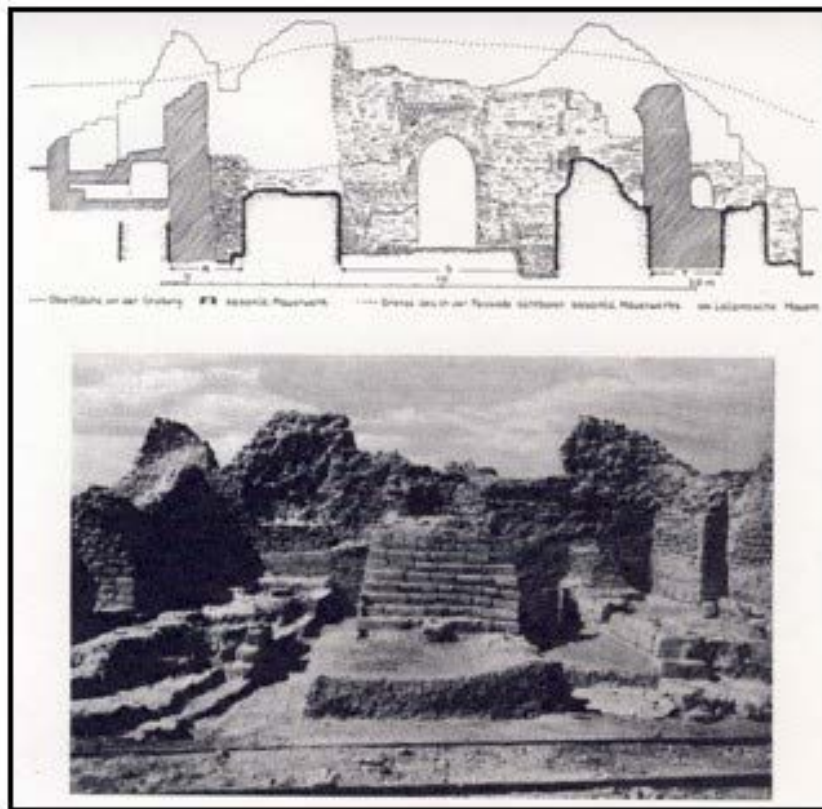
► تصویر ۲: نمای ایوان غربی دوره ساسانی که در حال حاضر تنها دیوار سمت راست آن باقی مانده است (Pope, 1937: 100). قسمت‌های پایین این ایوان با سنگ حجاری شده و در بالاتر از خشت ساخته شده متعلق به دوره ساسانی و قسمت‌های بالاتر از خشت، با لاشه سنگ ساخته شده که متعلق به دوره ایلخانی است. این بنا در دوره ایلخانی با همان نقشه و ابعاد و البته با الحاقاتی ساخته شده است (ناومن، ۱۳۸۲: ۴۸ و ۸۹).

Fig 2. The view of the western porch in the Sasanian period, of which only the right wall remains today (Pope, 1937:100). The lower parts of this porch are carved with stone, and the upper parts are made of brick belonging to the Sassanid period. The elements above the bricks, built with stone rubble, belong to the Ilkhanid period.

► تصویر ۳: مقطع و تصویر ایوان شمالی دوره ایلخانی و پلکان داخل آن در دوره ایلخانی (Naumann, 1964: 17). این ایوان و پلکان درست روی دیوارهای ایوان جنوبی آتشکده و با همان نقشه ساخته شده است. با این تفاوت که دیوارهای ایوان آتشکده، هفت متر پایین‌تر از کف دوره ایلخانی قرار دارند (ناومن، ۱۳۸۲: ۸۸).

Fig 3. Section and image of the north porch and its internal staircase in the Ilkhanid period (Naumann, 1964: 17). This porch and stairs were built right on the walls of the south porch of the Atashkadeh (fire temple) with the same plan. The difference is that the fire temple's porch walls are seven meters lower than the floor of the Ilkhanid period (Nauman, 2012: 88).

تخریب شده است؛ زیرا بیشتر آثار باقی مانده از دوره ساسانی مانند قلعه فیروزآباد، کاخ فیروزآباد، کاخ سروستان و بناهای بسیار دیگر که قدمت اکثر آن‌ها نیز از آتشکده آذرگشنسب بیشتر است و در همان اوایل اسلام به تصرف مسلمانان در آمده و در طول این زمان نسبتاً طولانی بدون مراقب و حفاظ بوده‌اند هنوز گنبد، ایوان و یا حداقل دیوارهای آن‌ها پابرجا هستند، در صورتی که از آتشکده آذرگشنسب در دوره

آباقاخان تنها قسمت‌هایی از دیوارهای آن - حدود هفت متر - باقی بوده که برای پایه‌های کاخ ایلخانی مورد استفاده مجدد نیز قرار گرفته است (نقشه ۳ و تصویر ۳)؛ این در حالی است که آتشکده آذرگشنسب به خاطر اهمیت و تقدسی که در نزد شاهان ساسانی داشته است مسلماً با استحکام بیشتری ساخته شده و از آنجا که حداقل تا قرن ۴ ه.ق. نیز از آن مراقبت شده است می‌بایستی از وضعیت ظاهری بهتری نسبت به سایر آثار باقی‌مانده از دوره ساسانی برخوردار بوده باشد. اما علت اصلی خاموشی آتشکده آذرگشنسب و ویرانی آن در حدود اواخر قرن ۴ و یا اوایل قرن ۵ ه.ق. چه بوده است. بررسی وضعیت فعلی معماری آتشکده که تنها قسمت‌هایی از دیوارهای آن باقی مانده (تصویر ۳) و هم‌چنین کنکاش در گزارش کاوش‌های باستان‌شناسی و نقشه‌های منتشر شده از بقایای دهکده‌های هم‌زمان با فعالیت آتشکده و بعد از ویرانی آن و هم‌چنین حجم گسترده تخریب آتشکده با وجود دیوارها و جرزهای ضخیم و ساخت و سازهای انجام گرفته بر روی ویرانه‌های آن در حدود اواخر قرن ۴ تا ۷ ه.ق. نشان می‌دهد که با وجود نظر برخی از محققان و هم‌چنین کاوشگران محوطه، آتشکده آذرگشنسب به صورت تدریجی و یا به علت فقدان پرستشگران اهمیت خود را از دست نداده است؛ بلکه آتشکده مذکور احتمالاً به روش‌های خشونت‌بار و قهرآمیزی در حدود اواسط قرن ۴ تا حدود اوایل قرن ۵ ه.ق. تخریب شده است که در نتیجه آن آتشکده و دهکده زرتشتی نشین مجاور آن به کلی تخریب گردیده و سپس شهرک جدیدی روی خرابه‌های آن‌ها ساخته شده است؛ زیرا نه تنها از گنبد و ایوان‌های رفیع آتشکده و سایر بناهای وابسته در دوره ایلخانی اثری باقی‌نمانده که حتی بعضی از دیوارهای و جرزهای آن‌ها که با ضخامت و استحکام زیادی ساخته شده‌اند نیز تخریب شده است؛ بنابراین عاملی که تخریب این بنای مقدس و مهم زرتشتی را با وجود حضور موبدان و پیروان آئین زرتشتی در دهکده اطراف آتشکده فراهم نموده است، احتمالاً تنها از طریق یک درگیری شدید و یا شاید همان‌طور که کاوشگران محوطه معتقد هستند مرتبط با مهاجرت و یا هجوم سلجوقیان متعصب به منطقه بوده که این بار همانند اوایل اسلام با صلح و پرداخت جزیه قابل حل و فصل نبوده و بعد از آن به حضور زرتشتی‌ها در این منطقه برای همیشه پایان داده شده است.

نتیجه‌گیری

با توجه به پرسش‌های مطرح شده در پژوهش بایستی اشاره شود که براساس منابع تاریخی ظاهراً آتشکده آذرگشنسب ابتدا در منطقه دیگری به نام گنزکه یا شیز که شهری متعلق به دوره اشکانی بوده قرار داشته و سپس در دوره ساسانی توسط خسرو انوشیروان به شیز جدید در تخت سلیمان منتقل شده است. گزارش‌های باستان‌شناختی نیز نشان می‌دهد که این آتشکده توسط خسرو انوشیروان ساخته شده است. این منطقه در اوایل دوران اسلامی با صلح و پرداخت جزیه به شرط آزادی زرتشتی‌ها در انجام مراسم مذهبی و عدم تخریب آتشکده‌ها، توسط مسلمانان تصرف شده است.

متون تاریخی نشان می‌دهد این آتشکده در دوران اسلامی تا حدود اواسط قرن ۴ ه.ق. هم‌چنان پابرجا بوده است. این منابع از اواسط قرن ۴ ه.ق. تا اواسط قرن ۷ ه.ق. سکوت کرده و هیچ اشاره‌ای به این منطقه و آتشکده ندارند.

براساس گزارش‌های باستان‌شناختی از زمان تصرف این منطقه توسط مسلمانان تا زمان ساخت کاخ بیلاقی آباقاخان در قرن ۷ ه.ق.، دهکده‌ای در حدفاصل دیوار استحکامات و بنای آتشکده وجود داشته است. کاوشگران محوطه با توجه به اشاره مورخین به این آتشکده تا حدود اواسط قرن ۴ ه.ق. معتقد هستند که این آتشکده تا حدود اواسط قرن ۴ ه.ق. پابرجا بوده و توسط ساکنان دهکده مذکور نگه‌داری و محافظت می‌شده است و از آن‌پس به دلیل گسترش دهکده، عرصه بر آتشکده تنگ شده و این آتشکده به تدریج اهمیت خود را از دست داده و به خاموشی گراییده است؛ هرچند که کاوشگران این محوطه عامل اصلی خاموشی آتشکده را گسترش دهکده موجود در محل می‌دانند، ولی کاوشگران مذکور توضیح نمی‌دهند دهکده‌ای که در اطراف این آتشکده قرار داشته و تا حدود قرن ۴ ه.ق. از این آتشکده محافظت می‌کرده است، چرا و به چه دلیلی در این زمان تصمیم به گسترش روستا در محدوده مکان مقدس و خاموشی تدریجی آن نموده است.

از نظر نویسندگان این پژوهش، بناهایی که بعد از قرن ۴ ه.ق. در محدوده مکان مقدس و برروی خرابه‌های آن ساخته شده در تداوم دهکده قرن ۱ تا ۴ ه.ق. نیست و احتمالاً یک دهکده یا شهرک جدید است؛ زیرا براساس مطالعه متون تاریخی و هم‌چنین گزارش‌های کاوش‌ها، ساکنان دهکده اولیه ظاهراً زرتشتیانی بوده‌اند که برای حفاظت از خود و آتشکده و برپایی آئین و مراسم‌های دینی در حدفاصل دیوار استحکامات و بنای آتشکده استقرار داشته‌اند، درحالی‌که دقت و کنکاش بیشتر در گزارش‌های منتشر شده از بناهای هم‌زمان با دوره سلجوقیان، یعنی قرن ۵ تا ۷ ه.ق. نشان می‌دهد که این بناها بعد از ویرانی و ترک آتشکده ایجاد شده‌اند؛ زیرا دیوارها و آثار باقی‌مانده از معماری این بناها روی خرابه‌های آتشکده ساخته شده است و حتی در بعضی از موارد از دیوارهای باقی‌مانده از دوره قبل به‌عنوان دیوارهای کمکی در ساخت و سازهای جدید استفاده نموده‌اند؛ هم‌چنین هیچ‌دلیلی برای خرابی و یا تعرض به آتشکده از طرف ساکنان دهکده وجود نداشته است؛ زیرا از یک سو، اطراف آتشکده به اندازه کافی دارای فضای باز و خالی از سکنه برای گسترش دهکده بوده؛ و از سوی دیگر، علت وجودی و استقرار دهکده برای حفاظت از آتشکده و انجام مراسم و آئین‌های دینی بوده است؛ بنابراین، گرچه براساس مطالعه متون تاریخی، سخت‌گیری مسلمانان نسبت به زرتشتی‌ها و گرفتن مالیات و جزیه از آن‌ها و ممانعت از تعمیر و مرمت آتشکده‌ها در قرون اولیه اسلامی وجود داشته است، ولی احتمالاً علت خاموشی و یا تخریب آتشکده، شکل‌گیری یک روستا یا شهرک جدید در حدود اواخر قرن ۴ یا اوایل قرن ۵ ه.ق. بوده است. اثبات و وجود چنین روستا یا شهرکی از نظر باستان‌شناسی از طریق حجم گسترده تخریب آتشکده و ساخت و سازهای انجام‌گرفته برروی ویرانه‌های آن در این دوره و از نظر تاریخی با ورود و یا هجوم سلجوقیان متعصب در اوایل قرن ۵ ه.ق. به بعد می‌تواند قابل تفسیر باشد.

بنابراین، از نظر نگارندگان با توجه به بررسی گزارش‌های کاوش‌های باستان‌شناسی که تاکنون منتشر شده است از زمان تصرف این منطقه توسط مسلمانان تا زمان احداث کاخ بیلاقی آباقاخان، دو دهکده که یکی از آن‌ها زرتشتیانی بوده‌اند که هم‌زمان با فعالیت آتشکده و از قرن ۱ ه.ق. تا حدود پایان قرن ۴ و یا اوایل قرن ۵ ه.ق. در این منطقه ساکن بوده‌اند و دیگری احتمالاً مسلمانانی - ترکان سلجوقی - بوده‌اند که بعد از ویرانی آتشکده و از قرن ۵ تا حدود اواخر قرن ۷ ه.ق. در این محوطه حضور داشته‌اند و آتشکده احتمالاً توسط ساکنان دهکده اخیر سلجوقی برای همیشه به خاموشی گراییده است.

پی‌نوشت

۱. البته در مورد وجود این حصار خشتی و زمان ساخت آن - و نه مجموعه بناهای خشتی - نظرات متفاوتی از طرف کاوشگران آلمانی و ایرانی تخت‌سلیمان ابراز شده است (برای اطلاعات بیشتر ر.ک. به: فون در اوستون، ۱۳۷۳: ۶۳؛ بیگ محمدپور، ۱۳۸۳: ۷۲ و ۷۱؛ مرادی، ۱۳۸۰: ۸ و ۷).

۲. دریاچه کوچک، استخر.

۳. «مینورسکی» در کتابی به نام بیست مقاله که بیشتر مقالات آن در ارتباط با این موضوع هستند، این مسأله را به صورت کامل مورد بحث قرار داده است (Minorsky, 1964). کتاب مذکور با عنوان نام‌های جغرافیایی و ریشه‌های تاریخی آن‌ها در آتروپاتن (ماد) به فارسی ترجمه شده است.

4. Laylan

۵. علاوه بر هیأت آلمانی، هیأت‌های دیگری، از جمله هیأتی به سرپرستی «ابراهیم حیدری» در دهه ۷ ه.ش. و هیأت دیگری به سرپرستی «یوسف مرادی» در دهه ۸ ه.ش. در تخت‌سلیمان به کاوش‌های باستان‌شناسی پرداخته‌اند. هیأت‌های مذکور بیشتر در محدوده دروازه شمالی تخت‌سلیمان و هم‌چنین آثار دوره ایلخانی و پس از آن به کاوش پرداخته‌اند و تاکنون در گزارش‌هایی که توسط این هیأت‌ها نوشته شده است هیچ‌گونه اشاره‌ای به وضعیت آتشکده نشده است.

۶. تاکنون گزارش‌های زیادی در مورد کاوش‌های تخت‌سلیمان از طرف کاوشگران محوطه مذکور منتشر شده است، اما این گزارش‌ها بیشتر در مورد بناهای دوره ساسانی و ایلخانی هستند و بناهای سایر دوره‌ها، به خصوص بناهای قرن ۱ تا ۷ ه.ق. کمتر مورد بررسی قرار گرفته است. بناهای این دوره به خاطر اهمیت کمتر آن‌ها، به خصوص از لحاظ معماری نسبت به دو دوره دیگر و هم‌چنین برای رسیدن به بناهای دوره ساسانی کاملاً جمع‌آوری شده است. اطلاعاتی که در مورد بناهای این دوره در تمامی گزارش‌ها منتشر شده است کمتر از چند پاراگراف کوتاه است؛ بنابراین اطلاعات ذکر شده در این مبحث بر مبنای همین گزارش‌ها و نقشه‌های ارائه شده مرتبط با سایر دوره‌ها هستند.

۷. از این شهرک جدید و یا توسعه دهکده در قرن ۴ تا ۷ ه.ق. هیچ نقشه‌ای توسط کاوشگران محوطه منتشر نشده است.

کتابنامه

- ابن اثیر، عزالدین، ۱۳۷۳، تاریخ کامل. جلد چهارم، ترجمه سید حسین روحانی، انتشارات اساطیر.
- ابن خردادبه، ۱۳۷۱، مسالک و ممالک. ترجمه سعید خاکرند، مؤسسه مطالعات و انتشارات تاریخی میراث ملل.
- ابن فقیه، ابوبکر احمد بن محمد بن اسحاق همدانی، ۱۳۴۹، ترجمه مختصر البلدان. ترجمه ح. مسعود، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- ابودلف، مسعر بن مهلهل، ۱۳۴۲، سفرنامه ابودلف در ایران با تعلیقات مینورسکی. ترجمه ابوالفضل طباطبایی، انتشارات فرهنگ ایران زمین.
- اشپولر، برتولد، ۱۳۷۷، تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی. ترجمه جواد فلاطوری، انتشارات علمی و فرهنگی.

- اشمیت، اریک، ف.، ۱۳۷۶، پرواز بر فراز شهرهای ایران. ترجمه آرمان شیشه‌گر، انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.
- بلاذری، احمد بن یحیی، ۱۳۴۶، فتوح البلدان. ترجمه آذرتاش آذرنوش، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- بلعمی، ابوعلی محمد، ۱۳۷۸، تاریخ بلعمی. به تصحیح: محمد روشن، تهران: انتشارات سروش.
- بویس، مری، ۱۳۷۵، تاریخ کیش زرتشت. جلد دوم، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران: انتشارات ققنوس.
- بویس، مری، ۱۳۸۱، زرتشتیان، باورها و آداب دینی آن‌ها. ترجمه عسکر بهرامی، تهران: انتشارات ققنوس.
- بیگ محمدپور، مهدی، ۱۳۸۳، «بررسی استحکامات دفاعی تخت سلیمان». پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، استاد راهنما: هایدی لاله، دانشگاه تهران.
- پیگولوسکایا، ن.، ۱۳۷۷، شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان. ترجمه عنایت‌الله رضا، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- چوکسی، جمشیدگرشاسب، ۱۳۸۱، ستیز و سازش. ترجمه نادر میرسعیدی، تهران: انتشارات ققنوس.
- حموی، یاقوت، ۱۹۵۷ م.، معجم البلدان. جلد سوم، انتشارات دار صادر و دار بیروت.
- سرفراز، علی‌اکبر، ۱۳۴۷، تخت سلیمان. انتشارات مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران.
- سرفراز، علی‌اکبر؛ و فیروزمندی، بهمن، ۱۳۷۳، ماد، هخامنشی، اشکانی، ساسانی. تهران: جهاد دانشگاهی هنر، چاپ اول.
- طبری، محمد بن جریر، ۱۳۷۵، تاریخ طبری. جلد پنجم، ترجمه ابوالقاسم پاینده، انتشارات اساطیر، چاپ پنجم.
- فون دراوستن، هانس هنینگ؛ و ناومن، رودلف، ۱۳۷۳، تخت سلیمان. ترجمه فرامرز نجد سمعی، انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.
- قزوینی، زکریا بن محمد بن محمود، ۱۳۷۳، آثار البلاد و اخبار العباد. ترجمه جهانگیر میرزا قاجار، انتشارات امیرکبیر.
- کارنامه اردشیر پاپکان، ۱۳۶۹، ترجمه قاسم هاشمی نژاد، تهران: نشر مرکز.
- کریستین سن، آرتور، ۱۳۳۲، ایران در زمان ساسانیان. ترجمه رشید یاسمی، چاپ دوم، چاپخانه سپهر.
- کریستین سن، آرتور، ۱۳۷۴، وضع ملت و دولت و دربار در دوره شاهنشاهی ساسانیان. ترجمه مجتبی مینوی، چاپ دوم، انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- گیمن، دوشن، ۱۳۸۵، دین ایران باستان. ترجمه رؤیا منجم، انتشارات علم، تهران.
- مرادی، یوسف، ۱۳۸۰، «گزارش اولین فصل کاوش‌های باستان‌شناختی دروازه شمالی تخت سلیمان». پژوهش‌کده باستان‌شناسی.

- مرادی، یوسف، ۱۳۸۸، «چهارتا قی میل میل گه؛ آتشکده‌ای از دوره ساسانی». مجله مطالعات باستان‌شناسی، ۱: ۱۸۳-۱۵۵.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین، ۱۳۸۲، مروج الذهب. جلد اول، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ هفتم، انتشارات علمی و فرهنگی.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین، ۱۳۸۱، التنبيه و الاشراف. ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ سوم، انتشارات علمی و فرهنگی.
- مینورسکی، و.، ۱۳۷۸، نام‌های جغرافیایی و ریشه‌های تاریخی آن‌ها در آتروپاتن (ماد). ترجمه رقیه بهزادی، تهران: انتشارات پژوهنده.
- نامه تنسر به گشنسب، ۱۳۵۴، به تصحیح: مجتبی مینوی، تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.
- ناومن، رودلف، ۱۳۸۲، ویرانه‌های تخت سلیمان و زندان سلیمان. ترجمه فرامرز نجد سمیعی، چاپ دوم، انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.
- هوف، دیتریش، ۱۳۶۸، «تخت سلیمان». ترجمه فرامرز نجد سمیعی، در: شهرهای ایران، به کوشش: محمد یوسف کیانی، جلد سوم، انتشارات جهاد: ۳۳-۱.
- سایت راسخون، ۱۴۰۱، «معرفی تخت سلیمان شهرستان تکاب».
<https://rasekhoon.net/article/show/1433270>

- Abu Dolf, Mas'ar bin Mehlhal, 1963, *Abu Dolf's travelogue in Iran with Minorsky's comments*. translated by: Abolfazl Tabatabayi, Farhang Iran Zemin Publications (in Persian).

- Balami, A. A. M., 1378, *Tarikh Balami*. edited by: Mohammad Roshan, Tehran: Soroush Publication (in Persian).

- Belazuri, A. Y., 1967, *Fotuh al-Buldan*. translated by: Azartash Azarnoosh, Bonyad Farhang Iran Publications (in Persian).

- Beyg Mohammadpour, M., 2004, "Studying defense fortifications of Takht-e Soleyman". Master's thesis in archaeology, supervisor: Haydeh Laleh, University of Tehran (in Persian).

- Boyce, M., 1996, *History of Zoroastrianism*. vol. II, translated by: Homayoun Sanatizadeh, Tehran: Ghoghnoos Publication (in Persian).

- Boyce, M., 2002, *Zoroastrians*. Their Religious Beliefs and Practices, translated by: Askar Bahrami, Tehran: Ghoghnoos Publication (in Persian).

- Choksy, J., 2002, *Conflict and Cooperation*. translated by: Nader Mirsaedi, Tehran: Ghoghnoos Publications (in Persian).

- Christensen, A., 1953, *Iran during the Sasanian era*. translated by: Rashid Yasemi, 2nd edition, Sepehr Press (in Persian).

- Christensen, A., 1995, *The state of the nation, state and court during the Sasanian dynasty*. translated by Mojtaba Minavi, second edition, Tehran:

Research Institute of Humanities and Cultural Studies Publications (in Persian).

- Ghazvini, Z., 1994, *Athar al-Balad and Akhbar al-Abad*. translated by: Jahangir Mirza Ghajar, Tehran: Amir Kabir Publications (in Persian).

- Guillemin, D., 2006, *The Religion of Ancient Iran*. translated by Roya Monajem, Tehran: Elm Publications (in Persian).

- Hamavi, Y., 1957, *Majma-al-Buldan*. vol. III, Dar Sader and Dar Beirut publications (in Persian).

- Hoff, D., 2007, *Takht-e Soleyman*. translated by: Faramarz Najd Samiei, Cities of Iran, by Mohammad Yousef Kiyani, volume III, Jahad Daneshgahi Publications, pp: 1-33 (in Persian).

- Ibn Athir, I., 1994, *The Complete History*. Volume IV, translated by: Seyed Hossein Rouhani, Asatir Publications (in Persian).

- Ibn Faghih, A. M., 2015, *Translation of Mukhtasar al-Buldan*. translated by: H. Masoud, Bonyad Farhang Iran Publications (in Persian).

- Ibn Khordadbeh, 1992, *Roads and Kingdoms*. translated by: Saeed Khakrand, Miras-e Melal Institute of Historical Studies and Publications.

- Jackson, A. V. W., 1909, *Persia Past and Present*. the Macmillan Company, London.

- Jackson, A. V. W., 1909, *Persia Past and Present*. the Macmillan Company, London (in Persian).

- *Kar-Namag Ardashir Pabagan*, 1990, translated by: Ghasem Hasheminejad, Tehran: Central Publishing House (in Persian).

- Masoudi, A. A. H., 2003, *The Meadows of Gold*. vol. I, translated by: Abolghasem Payandeh, 7th edition, Elmi Farhangi publications (in Persian).

- Masoudi, A. H. A. H., 1381, *Al-Tanbih va al-Eshraf*, translated by: Abolghasem Payandeh. third edition, Elmi Farhangi publications (in Persian).

- Minorsky, V., 1964, "Twenty Articles". *Iranica*, Publications of the University of Tehran, 775: 87-108.

- Minorsky, V., 1964, "Twenty Articles". *Iranica*, Publications of the University of Tehran, 775: 87-108 (in Persian).

- Minorsky, V., 1999, *Geographical Names and Their Historical Origins in Atropaten (Mad)*. translated by: Roghieh Behzadi, Tehran: Pazhohandeh Publications (in Persian).

- Moradi, Y., 2010, *Report of the first season of archaeological excavations of the northern gate of Takht-e Soleyman*. Archaeological Research Institute (in Persian).

- Moradi, Y., 2018, "Chahartaghi Mil-Milgah; an Atashkadeh (a fire

temple) from the Sasanian period”. *Journal of Archaeological Studies*, 1: 155-183 (in Persian).

- Nauman, R., 1382, *The Ruins of Takht-e Soleyman and Soleyman's Prison*. translated by: Faramarz Najd Samiei, second edition, Iran's cultural heritage organization publications (in Persian).

- Naumann, E. R., 1976, *Takht-i Suleiman*. Katalog der Ausstellung Munchen.

- Naumann, R.; Kleiss, W.; Nylander, C. & Gezelius, L., 1964, “Takht-i-Suleiman und Zendan-i- Suleiman”. in: *Archaologischer Anzeiger, Walter de Gruyter CO.*, Berlin: 1- 78.

- Pigulevskaya, N., 1998, *Iranian cities during the Parthian and Sasanian era*. translated by: Enayatollah Reza, Tehran: Elmi Farhangi Publications

- Pope, U. A., 1946, “Azerbaijan”. in: *Bulletin of the Iranian Institute*, 7 (1): 61-71.

- Pope, U. A.; Donald, N. W. & Ackerman, Ph., 1937, “The Institute's Survey of Persian Architecture, Preliminary Report on Takht-i Sulayman”. in: *Bulletin of The American Institute for Iranian Art and Archaeology*, 5 (2): 71-109.

- Sarfaraz, A. A., 1995, *Takht-e Soleyman*. Institute of History and Culture of Iran Publications (in Persian).

- Sarfraz, A. A. & Firouzmandi, B., 1994, *Medes, Achaemenids, Parthians; Sasanids*. first edition, Tehran: Jahad University of Art (in Persian).

- Schmidt, Eric, F., 1997, *Flight over the cities of Iran*. translated by: Arman Shishehgar, Iran's cultural heritage organization publications (in Persian).

- Spuler, B., 1998, *History of Iran in the first Islamic centuries*. translated by: Javad Falatouri, Elmi Farhangi Publications (in Persian).

- Tabari, M. B. J., 1996, *Tarikh Tabari*. Vol. V, translated by Abolghasem Payandeh, 5th edition, Asatir Publications Tansar's letter to Goshansab, 1975, edited by Mojtaba Minavi (in Persian).

- Wilber, N. D., 1938, “The Parthian Structures at Takht-i Sulayman”. *Antiquity*, 12 (4): 389-410.